

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԵ. ՅԱՐԻ 1901

Տարեկան 10 ֆր. տակ — 4 րր.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. տակ — 2 րր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'ալով 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ 10., 11.

ՀԱԳՑԵՄԱՐԵ, ՆՈՑԵՄԲԵՐ

ՈՐՄՈՒՄԵՆԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԹՈՍԱԿԱՆ

ՍՈՍՈ ՎԱՆԵՐ. — ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԴԱՆԻՐԱԹԻՒՆԻՔ

այ վանքին մէջ խորագրով
գրուածք մ'ունինք
տուրիւնիս՝ ոչ շատ ժա-
մանակ յառաջ հրա-
տարակուած Լոման
գերմանացւոյն կող-
մանէ: Խորագրին ան-
յառաձ է: Վասն զի
Սոյ մասին փոքրիկ
դուռն մը միայն կը
գտնենք ճիշդ սկիզբը:

Գրութեան մնացեալ պարունակութիւնը բազմա-
զան է: Հեղինակին նպատակն եղած է նպատաւա-
տայն մ'ըլլալ լուսարաններու, ինչպէս երկրորդ խո-
րագիրը կ'ըսէ, «Միջին դարու Հայոց աշխարհի եւ
Գերմանական պետութեան մէջ եղած յարաբե-
րութեանց պատմութիւնը»: Մասն գլուխներու
շարք մին է ամբողջը, նոյնչափ ալ փոքր յուս-
ելածներու, որոնք կրկնելիս եւ կրկնեանց ժա-

մանակ իրաց մասն են: Գործը նորութիւն մը չի
պարունակեր: Բայց օգտակար երկ մը կը համարինք
անով որ՝ թէպէտ անկախ ու մանր յօդուածներով,
գաղափար մը կու տայ կրկնեանց շրջանին, պատ-
մութեան, ճարտարութեան (արձանագիրը, ձեռա-
գիրը) եւ այլ հանգամանաց վրայ: Եւ այսպիսի
գործեր միշտ օգտակար են եւրոպական հաստա-
կութեան համար՝ գոնէ շփոթ ու անճիշդ եւ յու-
ճախ նախապաշարեալ կարծիքները փարատելու
նպատակով: Հրատարակութիւնն ալ շքեղ է,
զարդարուած բազմաթիւ պատկերներով կրկնելոյ
քաղաքաց, հուսկեանց, տեքստիլներու, արձանա-
գութեանց, ձեռագրաց մանրանկարական զարդե-
րու եւ նմանեաց: Մեր մտադրութիւնը գրուեցնին
յատկապէս երկու բուսական գնկատիպ էջեր՝ որոնք
երեք արձանագրութիւններ կը գնեն մեր առջեւ,
մին՝ նշանաւոր պատմական յիշատակարան մը: Այս
պատճառաւ օգտակար աեսանք՝ գործոյն մասին
համառօտ զիջուցում մը գնել հոս, յուսելով ի
վերջոյ քանի մը խօսք այն արձանագրութեանց
մասին:

Յ.

«Սոյ վանքին մէջ» խորագիրը առաջին հա-
տուածին համար է: Եւ համառօտիւ կը նկարա-
դրուին վանքին այցելութեան մ'առթիւ ունեցած
ուպառութիւններն Այս մեծ նախահաղատեն (Մե-
րին) մինչեւ Տաւրոսի լեռանց ոտքը, կ'ըսէ, ընդար-
ձակ դաշտավայրը թէպէտ շատ բարեբեր, բայց
միակերպ եւ անհրապոյր է: Գրաւիչ են Տաւրոսի
բազմաթիւ հովիտներն ու ձորերը, զորոնք յաճախ
կը ծածկեն մրտնեաց անասունք, վարդապարզ
անասուններ, ոստիներ եւ մշայի թիփուցներ
Բարձրաց վայր՝ 5000 ոտք վեր՝ ձմարան փնցնի
հսկայածեւ ժայռերէ, խորին կրճերէ, պատուած
գարաւոր մայրիկներէ եւ եղեւնիներէ: Վե՛հ տեսա-

1. Lohmann Ernst. Im Kloster zu Sis. Ein Bei-
trag zu der Geschichte der Beziehungen zwischen dem
Deutschen Reiche u. Armenien im Mittelalter. Striegau
in Schlesien 1901. 40 pp. 34. (ill.)

բանները կը պարտութիւն ետեւէ ետեւ, ձեռնապատ լեռանց շղթաներ կարգ ըստ կարգէ կ'երևան՝ մին քան զվիսր բարձրաբարձր։ Եւ ամեն կողմ խորին մեռութիւն է։ Այս տեսարանը կը յիշեցնէ գերմուզեւորին իւր Տայրեանքը, այնպէս որ զարմանալի չ'երեսար իրեն երբ «զաւիճայրի մը վրայ հին բերդի մ'աւերակ տեսնէ աշտարակով եւ կամարգանով, իբրեւ այն թէ Հռոմէոսի փառնքնն անուան թեւաւ ըլլար հոս»։ Հին ապականաց, խաչաքարաց ժամանակներ կը յիշեցնէ անհաւանգ Սոյս վանքը Ցաւոսի շղթային մէջ կողին վրայ շինուած, Միսիսի իբր 12 ժամ հեռու գէպ ի հիւսիս։ Լեռանց մայրց իբրեւ պահպան կ'ամբողջաց սեպ լեռնակն մը, գաղաթիւ՝ հին բերդի մ'աւերակներով։ Ժայռին հարաւային ստորոտը, եւ մինչեւ գաղաթին խորքը, արտերու մէջ կը գտնուին այսօր ալ ցիր տ ցան հին սիւններ, խոյանքներ, շինութեան քարեր, — մնացորդներ՝ անհետացած շքեղ շէնքեր մը։ Ժայռի հիւսիսային կողմը, բերդին աւերակաց ներքեւ՝ կանգնած է վանքը, շրջապատուած փոքրիկ եւ կիսակործան քաղաքիկէ մը։ Այս է այժմու Սիւր՝ որ ծաւ եւ ծաղ գալուս նկիկեան պետութեան մայրաքաղաքն էր։ Ամենայն ինչ նաեւ վանքին մէջ անհետ կորուսած շքեղութեան մը վկայ է։ «Հիւսաւոյն» որ երբեմն այնպէս մեծադորն էր, մեծազոյն մասն աւերակ կը կենայ. ապրիս սեղանի շինութեան մաս մը կայ՝ կորստներու մաս. միայն եկեղեցին՝ որ անցեալ դարուն նորոգուած է, բաւական լաւ վիճակ մ'աւերի։

Անցողութի յիշեք որ ուղեւորին ցոյց տրուած է եկեղեցւոյն մէջ «մարմարոնէ գահ մը վերջին Ռուբինեան արքայից»։ որ յիշեալ դարերուն հոս կը նստէին։ Գահուան վերը կրկնադեղ (Doppeladler) քանդակ մը կայ, զոր գերմ. ուղեւորը յիշատակ մը կը կարծէ այն ժամանակի վերջ։ Կայրութեան եւ Սիւստանի արքայի մէջ եղած բարեկամութեան։ Բայց, եւ յաւելու, թերեւս բաւարովին ուրիշ յարաբերութիւններ կը ցուցնեն արձուէքանակը։ Ատան զի Բողազքեզին «Հաւատաց» (Հեռախոսներու) քանդակներու մէջ ալ կը տեսնուի կրկնադեղի նշան մը, զոր շատ նման կը դառնէ գահու քանդակին։ Այս մասին կը խոստանայ ուրիշ տեղ ընդարձակ խոսել։ Գահին յաւելլուականար-գնկատար կը գտնենք դրուած տետրական մէջ. (էջ 11)։

Սոյս աւերակները հին յիշատակներու շարք մը կը զարթուցանեն ուղեւորին մտաց մէջ, այն ժամանակաց՝ երբ խաչակիր բանակները պարտաւած հոս հիւսիսային ապաշխարանութիւն կը գտնուէին։ Այս յիշատակաց նուիրեալ են բուն գործոյն մնացեալ մասերը, Բեկոր մը Հայ պատմութենէն, խաչակիրք եւ Հայք, Լանդու գահակալութեան ի Ցարսն 1198ին, Ներսէս եպ. Ցարսնի (Լամբր.) եւ Գերմանական Գիսպանական թիւ մի Հայո 1212ին (Վերքանդ Օլլեքերուկի) եպ. Հերքահայոյի)։ Այս մասանց վրայ շեղք ուղեւոր հոս խոսիլ. քանի որ նորութիւններ չ'ենք գտնել։ Հանրածանոթ գէպքեր են, ընդարձակագոյն պատմուած շատերէ. (Հմմտ. մանաւանդ «Սիւստան»)։ Այս մասը կը զարգարեն յաւելլ պատկերներ՝ տեսարանք Սոյս, Լամբրոնի

(կրկին տեղ), Մուսաուստի, եւ Անաւարգայ, երբ արձանագրութիւնք (որոնց վրայ վարը)։ Հայ մեռագրաց այլեւայլ մանրանկարներ, Լեռնի մէջ գրաւը եւ յիշեալ գահը։

Գրութեան գրեթէ կէսը կը բռնեն այլ եւ այլ Յաւելութիւնք (էջ 21—38.) զանազան նիւթերով, որոնք նշանակալի կիկեան շրջանին մասին են, ձեւագրութիւնք Ռուբինեանց, Հայ իշխանուհիք (որ խաչակիր իշխանաց հետ ամուսնացած են), Թիլթի Գրգիթի կաթողիկոսի, Լեռնի եւ Կենտրոնիկեանայ, Փրեզերիկոս Բարբարոս կայսրը, Ցարսնի մայր-եկեղեցին, Լամբրոսացոյ տառնարանութեան մէջ մասը, Վենետացոյ եւ Գենուացոյ զամուսականութիւնք ի Հայո, Հայտաւել յիշատակ, կտոր մը յիշեալ Վիլլեմսդի Գարեգրութեան, Ս. Յովհաննու ապագիւն ի Հայո, Հայ պատարեալ՝ Ցարսնի գահակալութեան հանդիսին. աշխարհագրականներէն՝ Անի, Անաւարգայ եւ Հռոմիկայ։ Այս ցանկն արդէն կը ցուցնէ թէ նիւթերուս մեծ մասն համառու կտորներ են։ Պատկերներէն այս մասին մէջ կը գտնենք՝ բաց ի մեռագիր Աւետարանի մը մէջ սեան նմանահամարութենէն՝ Ցարսնի, Ս. Պաւղոսի կեկեղեցին, Անաւարգայ (Երկու տեղ, Սիւսն), եւ ի վերջոյ փոքրիկ քարտէս մը նկիկիկայ։

Մանրամանութեանց մէջ մտնել չ'արժեք։ Միայն Անայ մասին փոքրիկ զեկուցմանն (էջ 21), որ առնուած է Բիւլքի մէջ գրուածքէն, պէտք է յիշել այն տխուր պարագան որ բառ նոյն դիտողին աւերակներ հետ գհեաւ աւելի կործանուել եւ ի սպաւ կորուսելու մասնուած կ'երևան։ Ոչ միայն ինտը չի տեսնուիր պահպանութեան, ոչ միայն կանոնաւոր հեռադատութիւնք եւ պեղմանք չեն կատարուիր, այլ եւ հոգ չի տարուիր մերձաքանակ Գրգայ բարբարոսութեան առջին աւերելու։ Աւերակաց ամենագեղեցիկ առաքարները կը հանուին կը տարուին իրենց տները շինելու, ժամանակին գործած աւերմանքն կրկնապատիկ օտարակացեւելով։ Միւս կողմանէ՝ գերմանացի դիտողականին խոսքին համեմատ չեն պակսիր անիւնք, որոնք գաղանի ամէն անկիւն կը պրպտեն ու կը պեղեն՝ դանիք գտնելու յաւելլ, ոչ նուազ գերմանուք գործելով։ Գառնած իրենի՝ գէրքեր, դարմներ, զարդեր, անօթներ եւն ի հարկէ Հասիանդիր ձեռքերն անհետ կ'ընեն, իթէ ոչ յաճախ (սակեղեցին են)։ ձուլելով փռացնելով՝ Գերմանական համար այս ամէն անկիւնի ձիւս ու կորուստ է։ Գիտականն այս ամենուն պատճառ մը գտնել կը կարծէ, որուն շնորհ ուղեւոր հաստատու, գրեթէ անհնար ըլլալով ընդունել թէ այս ամենուն մէջ կերպով մը կամուսականութիւն կամ որոշ դիտում մ'ըլլայ։ Այլուստ իւր վրան ալ այն տպաւորութիւնք բրած է Անի, զոր կը նկարագրեն արդէն հին ուղեւորք։ «Հինգ դարէ աւելի է որ վերջականապէս ամայի անմարդաբնակ ձգուած է քաղաքն երկրաշարժի աւերածէն ետքը. բայց հաստատաւոր շինուածքներն, եկեղեցիքն ու պալատներ, եւ մանաւանդ սրբատալ գոյնգոյն անհնգեթիւ քարերով շինուած հակապարօ պարիսպներն շատ լաւ մնացած են։ Եթէ հիւսիսէն մտնենք քաղաքին,

այն տպագրութիւնը կ'ունենանք որ առջեւնիս եղածն բարձր, գրեթէ անարատ պարիսպներով եւ հզոր աշտարակներով ամրացուած քաղաք մ'ըլլայ, որուն աւերած ըլլալն միայն այն վայրերէն կ'իմանանք երբ ներս մտնենք արտաքույն բաղդի ամրացումն քաղաքագունէն, Հարաւեւն գալով՝ տեսնել այնչափ վեհ չէ. դիւտուր տեսնուածն է՝ շատ կամ քիչ լաւ պահուած մնացորդներ բաղմամբ լինելէն հեղեղներուն եւ ուրիշ մեծագործ շինութեանց, եւ պարեպներն՝ որոնց ներքին դէպ ի քաղաք եղած կողմը շատ աւերած է. մնացեալն՝ աւերակաց խառնաշփոթ մեծատարած կոյտ մէջ է, եւն, Բեւեք չէ կրցած որեւէ լուսանկար առնուլ Անեոյ աւերակացի:

Անաւարդայի մասին (էջ 29) կը գտնենք համառօտ տեղեկութիւն մը: «Յարսոնն երկու օրան ճամբայ հեռու, կ'ընէ, կը գտնուին հայ հին քաղաքին՝ Անուարդայի՝ աւերակները: ԺԲ. դարուն արտաքույն աշխարհագրիկ Խգրիսի՝ Անուարդայի շրջակայքը կը համեմատէր Դամասկոսի շրջակայքին հետ: Հարկ է որ այն ժամանակ քաղաքն իւր շքեղ շինութեամբնք մեծագործ երեւար: Դաշտագետներն վրայ հսկայական ժայռալեւռ մը կը բարձրանայ, որուն երեք կողերն ընդլայնուած են, իսկ չորրորդ կողմն ալ միայն զաւիթման դժուարամտացոյ ճամբով մը մտաւելէ է: Այս կողմն են Ռարսի Ը. շինած արեւելի գիւղերն աւերակները, Աւերակներուն ներքին շրջափակին մէջն է գիւղերն մասուլաք, որուն պատեհուն ներքին կողմը դարձաւ քաղաքն են անարատ պահուած որմնակարներով եւ ուրիշ նկարներով. իսկ գտնուած վրայ առաւելուն ընդեւելին կը մտն այլեւայլ հայ արհեստագործութիւններ, եւն:

Խոր տպագրութիւնն ըրած է մանաւանդ Հռոմիւլայ: Առոր մասին գրուածն (էջ 32—3) առնուած է Ժանտի Դր. Ռորթալի մէկ հատուածէն (ի Preussische Jahrbücher 1901, Heft 3.) Նոյն աւելուրը կը պատմէ թէ Հռոմիւլայի վրայ շատ գովեստ լուծն ու կարգացած էր: «Բայց, կը յաւելու, աչքով անտեսու շատ վեր է անկախուելենէս: Այս ասորիս գրեթէ ասեւն տաւրին կը դաժմ այն ըրած տպագրութիւնն զոր ըրաւ վրայ այս տեղն՝ որ իւր տեսուիրն թերեւս միակն է աշխարհին վրայ: Եփրատայ վրայ ցից ու սեպ կը բարձրանայ երկարամէկ ժայռաւ մը, որ ընդհանրին անմատչելի եղած է գարեւաշտ ապարատը տաշելով ողորկելով եւ պեղած եղած տեղն հզոր, ուղիւ շարժեալութիւն քաղաքով որմեր կանգնելով: Միակ էլք մը կ'ըլլէ զետի կողմն գէպ ի վեր օսանդութի մը, որուն ճիւղ մըն տեղը ամրացուած գուռ մը կը բռնէ: Այս սանդիկներն են ասորիսներն գժաւարութեամբ ելելով ժայռին վերին հարթութեան, կը տեսնենք որ ժայռն լեզուի մը վրայ կանգնած ենք, կ'ըն կողմը՝ Եփրատ, միւս կողմը՝ անկիս, խոր կապան մը՝ զոր Մեքսիմիան-գետին ջուրը՝ Եփրատայ մեծ կըմնն զուգահեռական ուղղութեամբ՝ կրածն բացած է կարճադպին-գետին կողմին բարձրագոյնական մէջ, Բարձուրեն գէպ ի հիւսիս նայելով՝ Եփրատ աջ կողմը՝ փխիսայ, կապանը՝ ձախ. եւ ցնդողին ճիւղ ուղբին տակ իբր 500 ամար լայն եւ 100 ամար խոր

պատուածք մը կու գայ կը կցի Եփրատայ վեհատեանը, լայն եւ սեպակող գետակերթին: Բերդաշտը ժայռին հարաւային ծայրը նեղ հայելու 50 ըլլալ լայնութեամբ՝ պարանոցով մը կապուած է դրացի լեռներուն կողմին, որոնք գետին երկու տալեւոր կ'ամբառնան եւ կ'ընկերանան անոր: Ճիւղը այս նեղ տեղը ուղղամէկ պեղուածք մը բացուած է ժայռը ճեղքելով՝ այնչափ խորունկ ու լայն որ այս կողմանէ բերդը մագլէլ ելլենք բացարձակապէս անկարելի է: Ժայռաւայրը՝ որ այսպէս կաղմուած, շրջ կողմանէ խորին եւ սեպ գահաւանդներով պատուած է, վերը գաղապէս վրայ հարթ երես մը շունի, այլ երկու կարգ է՝ մէկը միւսին վրայ դարստափառեւ բարձրացած է: Վերայն վրայ կանգնած էին յայտնապէս բերդին վերին եւ անհագոյն պատնէշները. վարի կարգին վրայ էր բուն համառ մասսա (enorm massig) բերդի խոր երկայն, կամարաձեւ նկուղներով (մեծ մասամբ անարատ մնացած), իւր աշտարակներով, պարիսպներով, գունդերով ու ջրհորով, կանգնած ժայռն լայն ասորիսանաւն երեսին վրայ՝ որ վերին առնողին վրայ իշխող գաղապէս շար կողմը կը դառնայ՝ անոր իւր շրջին երեք բարձրութեամբ: Ջրհորն շինու խորին ստուգիւ մեծագործ է: Իբր 70—80 մար խորութեամբ եւ 15 մար լայնութեամբ հոր մը ուղղահայեաց փորուած է ժայռին մէջ, հզոր աշտարակի մը սին ներքնակողման պէս, եւ այս իւրեքն յառաւելն շեղ նկուղ կամ անցք մը փորուած է ժայռին մէջ մինչեւ վարը Եփրատայ ջրերը: լայն, խորնաւն անցք մը կամ ելանելը կը դառնայ հորին ներքին կողմը, որ այսօր այս տակ ու գէշ կրնայ գործածուիլ, եւ կը տանի կը հասնուի ջրանցքին (վերինն այսօր մասամբ լեցուած էրցուած է)՝ Հռոմիւլայի բերդին հին շինութեանցն այսօր ամբակն են, ի բաց առեալ միայն ինչպէս յիշուեցաւ՝ նկուղներն, որ ժայռին վերին գաղապէս շրջ կողմը կը պատեն: Բայց աւերակ մնացորդաց հսկայ ծաւալը (որոնցմով դիւրաւ կարելի է այժմ ալ ճանշնայ տեղայն վիզելով շինութեանց յատակագիրը), վրայ է վրայ թափուած ինկած անհայտուելի հսկայ շարժեկութիւն քաղաքն, եւ մանաւանդ բուն իսկ բերդաւայրին անկիւն. զանգուածը, որուն երեսներն անտահման աշխատութեամբ շրջ կողմը կ'փոխուած են պարսպայն են այնպէս սեպ որ մարդու գլուխը կը դառնայ, ամբողջ հայտնաւե վեհ կանգնած երկու խորին կրճերուն մէջեղ իրեն: Գաղաքի պահպան մը, — այս ամենը՝ այժմ մարդագործի անապատի մը մէջ, այսպիսի հրաշալիաց ամենեւին չանկալալ ուղեւոր ընդդէմ վրայ՝ այնպիսի անբացատրելի տպագրութիւն մը կ'ընէ որ նաւակով մեծ գետն ի վար մկնելէ ետքն ալ շատ ժամանակի պէտք անի տապած տպագրութեանց ամբողջ շարքը մտաց մէջ գետեղելու եւ կարգի գնելու համար:

Ռորթալ քիչ ժամանակ կեցած է աւերակաց մէջ: Բայց եւ այն սուղ ժամանակն այնպիսի տպագրութիւն ըրած է որ «Ժամբով, կ'ընէ, կը բաղձայի կենալ վերը բարձունքն եւ աչքս յառաւ դիտել վարը Եփրատայ կիրճը, դրեւտագոյն-կա-

նանչ օժանդակող գալարած գետը, անոր կրճին կապիր, գորշագույն ու զեղին ժայռաբլուրն՝ որ խութի ու վիհեր կը կազմեն, յետանկողման եւ աւելի անդին պատող վեհաստեղ բարձրաբեր լեռներն՝ որոնց սեպ գառիվայրերն հազիւ այնչափ բուսականութիւն մ'ունին որչափ պէտք է զուարթ կենդանութիւն մը տալու ինչեւս դժուար այս ծայրէ ծայր վեհաշուք եւ մեծագործ պատկերին, ի վերջոյ կը յաւելու. "Ի՞նչ բառեր պէտք եմ փնտռուել ինչեւ, նկարագրել կարենալու համար այն զարմանալի բոլոր, այն անհամեմատ բազմազան, փափուկ ու գրաւիչ երանգներն ու սուտերը, զոր երեկոյեան մոտալուտ մթնոլորտինը կը սփռէ անասնման ժայռի, անգույնի եւ գետի այս ամբողջ համադրութեան վրայ, Գերմանացի ուղեւորն իւր սպասարկութեանց շարքն աւելի ազգու կերպով չէր կրնար փակել, բայց միայն հեռեւեալ համեմատութեամբ. "Կարծեմ թէ շափազանցութիւն չէ երբ ըսեմ թէ՛ Ռեմբոն փախնց Շատլենֆելդը զդիպին իւր ժայռապեղծութիւնն զկայ կը կոչուին, ի՞նչէն բերուի համեմատութիւն Հռոմիկայի հետ, գրեթէ այնպէս պիտի երեւայ անոր ջրով, ինչպէս կ'երեւայ փորրիկ զահայեանցի իողիկ մը գրեկի մը վրէժ: Ստով կը փակուի Ռարբախի համառօտ բայց գրաւիչ նկարագրութիւնն Հռոմիկայի, որ Լոմանի տեսարկին ալ վերջին կտորն է:

Դռանանք այժմ արձանագրութեանց:

Բ.

Հրատարակուած արձանագրութեանց քանակութիւնը մեծ է, թէպէտ եւ անշուք մօտ մը միայն ըլլալ նախնաց յիշատակութեանց ամբողջութեանն: Բայց աներկայ ընթերցումներ, ծշգրեւ ընդօրինակութիւնք չեն ապահովագին հրատարակածներուն գունէ մեծ մասը: Դրոյմարինով ու լուսանկարով ծանօթ յիշատակութեանց այնչափ քիչ են, որ՝ տկամայ իսկ, երբ սրեւն ուղեւորի մը գրութեանց մէջ հայ յիշատակարանի մը լուսանկարը տեսնուի, կը զրգուիք համեմատելու զայն հրատարակութեանց հետ, եթէ կան: Այս տեսակետով է որ յատուկ ուշադրութեան առարկայ եղած են հետեւեալ երեք արձանագրութիւնքն:

Լոման իւր յիշեալ գրութեանց մէջ երկու էջ դրած է լուսանկար-գլխաւոր, ուր քրքր արձանագրութիւնք կը գտնուին, ինչ իր կարգ, առանց որեւէ տեղեկութեան մը տալու, միայն նշանակելով իւրաքանչիւրին ներքեւ: "Հայերեն յիշատակարան մը" (էջ 7) եւ "Այսերեն հին յիշատակարան մը" (էջ 20): Եւ ոչ նշանակելու կը գտնենք թէ՛ ուր լուսանկարուած են ասանք եւ երբ: Ի հարկէ՛ զանի մը դարձը Կիլիկիոյ մասին է, կրնար հետեւեալի՛ առանց յիշատակարանաց պարունակութեան ալ նայելու, որ Կիլիկիոյ սահմաններէն ըլլաւու են: Այս մասին խելիք չի կրնար ըլլալ, զանի մը երեքն ալ ծանօթ արձանագրութիւնք են, բայց այս առաջին անգամ՝ որչափ գիտենք՝ լուսանկարով հրատարակուած: Վերջինը կամ երբորդն, որ կարեւոր յիշատակարան մըն է, ծանօթ էր միայն օրինակութեամբ մը, զոր կատարած էր

Հ. Կլեմէն Վ. Սիւրիկեան հեռուէն գիտակի մ'օգտութեամբ: Լուսանկարներն էտպէս կը հաստատեն ծանօթ ընթերցումներն:

Առաջին էջը (էջ 7) երկու արձանագրութիւն կը ներկայացնեն՝ իրարու կից կրկին մեծ քաբերու վրայ: Մին 8 արտօնի պարագին նորագործեան արձանագրութիւնն է, միւսը՝ Դեղիշար բերդին, Երեւանը ալ ըստ այսմ իրենց տեղերէն հանուած եւ բերուած ազգացուած են ուրիշ տեղ մը: Հ. Գ. Ալեշան ("Սիւսուան", էջ 270) այս տեղը կ'ըսէ 8 արտօնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Արձանագրութեանց առաջինը համար կը կարգահար հան. "Սեւորակ վեմ մը արձանի՛ բարձր թաղիւ պրծեալ եւ ուրեք ուրեք մանեալ, զորոքն ազգացեալ է յորձ եկեղեցեայ Ս. Աստուածածին... եւ է վեճ 0.75 2. (մար) բնից երկայնն, 0.55 2. Ի բարձրութիւն. Երկայնութեան տառչքն 8 1/2 կամ 9 հարիւրորդ, իսկ երկրորդին համար կը կարգահար նոյն տեղը (էջ 273):" Այլ արձան տեսու լինի՝ 0.82 2. երկայն, 0.55 յայն, ազգայեալ է քիչ թիւի, կարեւոր յիշատակարանաւ 1319 մասին, զոր եւ փափագէի ուրբն յանդիման առնել՝ համեմատ եւ համեմատ ասորիք իսկականին, Վերջինքն ծանօթ էին իրեն, ինչպէս Դանիսթանի լեռնէն կ'իմանաք, "Ճշգրտիւ թղթագրուած ազգացութեամբ ի վերայ վիսին՝ հաստարտ հանած ըլլալով Հ. Ստեփ. Վ. Եղաբեկեան, Կ'արժէր ստուգելու անգղիս նման հանութեամբ հրատարակութիւնը: Լոմանի գլխաւոր կը ցուցնէ որ հայ յիշատակարանաց գեղեցկագոյններն մին է, ծայրէ ծայր կանաւոր եւ գեղեցկաձեւ երկաթագիր-գլխաւոր տառերով, որոնք հոս աւելի սիրուն բոլորակութիւն մ'ալ կը ցուցնեն: Կեւ մը միջոց համար մեթ կը ձայն, Ըստ Սիւսուանայ, քարերուն մին (Ցարանի)՝ ազգացուած է եկեղեցեայ ու միջ մէջ, միւսը (Դեղիշարի)՝ բնիկ սեւեւի, ըստ այսմ նոյն եկեղեցեայ մէջ երկու տարբեր տեղեր: Լոմանի գլխաւոր էջը նոյնպէս չի ցուցներ: Փովքով են երկու քարերը, ինչպէս պատկերին եղեքները որոյ կը ցուցնեն, միսին ազգացուած միեւնոյն տեղը: Միայն թէ պատկերին կարելի չէ որոյ իմանալ թէ ինչ տեղ է այն, լոյ՛ "որմ" թէ "սեղան", Չեղաք եւ իցէ, մասերութեան արժանի է այն կեանք որ երկրորդ արձանագրութիւնն ազգացուելու ժամանակ սխալ բրդիք ճիշդիւր գրուած է, այնպէս որ երկու քարերուն յիշատակարանքն իրարու հակառակ ուղղութեամբ պէտք են կարգացուիլ: Երկուքն ալ մեկ եզրերը կտրած են. բայց կտրուածքն անկորուած կը մնայ իւր տեղը ազգացուած:

Առաջինը հինգ տող է, մեծ բարձրանդակ գրերով. ստուգելու գեղեցիկ քանդակուած: Ցաւերը միապալաղ թանձարութեամբ են, այսինքն՝ ամեն մասումը հասարակաձեւ, առանց որեւէ մասի ներքութեան, մերձաւորապէս արդէ Lapidar կուշուած գրերու պէս: Գլխաւոր-երկաթագիր տառերն յաճախ փակագիր են կամ տառերն իրարու հիւսուած: Իւրաքանչիւր տող կը բաժնուի միւսէն նոյնպէս բարձրանդակ եւ աւելի թանձարութեամբ առգաւազուած: Երկրորդին ալ չորս կողմը կը պատէ նոյնպիսի չըմանակ մը: Գրերը տեղ տեղ մաշած

են, բայց ամբողջութիւնը լաւ կրնայ կարգացուիլ: Արձանագրութիւնն հետեւեալն է, ոչինչ տարբեր ծանօթ ընթերցմանն («Սիւս» էջ 270.) զոր կը գտնենք սովորական առաւելում:

1. Ի Թու: Հայոց:
2. ՈՂԷ: նորոգեց
3. աւ պարիսպս ծարս
4. ոնի ձեռամբ Թգ.
5. Հայոց Հեթմոյ:

Թուական՝ ՈՂԷ — 1228 Յարսնի բերդին նորոգութեանն է՝ Հեթմոյ ձեռք պահպիթ ամուրթեանը, որ կարողացաւ քիչ միւսքն (1245—6) զիմանալ ինչո՞նքն բռնապալ պահին կրկին պաշարմանը եւ բիրտօր բռնակերտու: Բայց Հեթմոյ մահուանէն ետքը (1276ին) Եդիպտական ահարկաւ արշաւանաց իջցաւ զիմագրել, որով եւ Յարսն աւերեցաւ, Թեպէս եւ կրկին նորոգուեցաւ: Վերջնական աւերմանէն ետքն է որ քարս առնուած ազգացուած է իւր այժմու տեղը:

Երկրորդ՝ 10 առ է: Չափական է գրուածը, զոր Խէժ իւր չափական առերես բաժնէ ուղենք, ի՞նչնեանք 16 առ չափական (ինչպէս գրուած է ի՞ «Սիւս» էջ 272.) Բայց կոփիւն չէ բաժնած առդերու, այլ քարին աղիքը հաստարաւափ քանդակած: Աւանագրութեան, ըսինք աղէն, շատ զեղեցիկ է. առաւել ըստրակ իրուն զիսպիթերկաթազիթ, մծ ճարտարութեամբ կոփուած, այնպէս որ բազմաթիւ բայրակաւեւերն ամենայն շչարտութեամբ եւ մարտութեամբ հանուած են: Գրուած է հասիկ հասիկ, առանց փակազրի, ի բաց աւետւ միայն վերջին «Ամն» բառն որ փակազր է: Պատուով են մտնոյ «Սուր» (առջ 2) եւ «Ցեր» բաւերը (առջ 2, 9): Ահա՛ստիկ յիշատակարանը, որուն չափական աղիքը կը բաժնենք զձինքներով: Իսկականն առանց կրտաքութեան է:

1. Կամաւք անմահ բարերարին, | որ է պատճառ հանու
2. րց զոյին, | սուրբ եւ հզաւր արքայն Աւշին, | տէր՝ Թա
3. քաոր՝ Հայոց զարմին, | կանգնեաց զամբոցս այ
4. « ահագին, | նոցունց ոյր աստ ապաստանին: | Ըզհինն
5. աղիթ այս ամրոցի, ¹ | զլծագազարմն Կոստընդին |

¹ «Սիւս» ունի «Յերուր» Ուրպ ընկառիւղ եւ յուսնէ՛ որտէ՛ «Ցեր» է:

² «Սիւս» կը կարգաւ «(Յերուր) Թաւրտ» Բայց զայնու է փոքաւոր:

³ «Սիւս» ունի «Թարցի» Յանքը կը պահանջէ ճգնպէս: Բայց լուսնիմարը լո՛ւ «Թարցի» եւ ծայրնէ:

6. որ նա տիրէ մեծ գղեկին ¹ | որ Գեղեւտար անունն կո
7. չին: | աւարտեցաւ ջանաւք սորին, | Չկլին: | այրք
8. որ ի սա ապաստանին, | եւ կամ մարմնոց աշաւք
9. նային, | տալ փոխարէն զճէր որորմին, | լինել
10. Ժառանգ Աղին գրախտին. | ամէն:

Քարս միակ յիշատակարանն է այն Գեղեւտար բերդին կամ գղեկին, որմէ բերուած ազգացուած է իւր այժմու տեղը: Բերդին մինչեւ անգամ տեղն որտէ չենք գիտեր այսօր. սակայն հաւանական է թէ՛ ինչպէս մտադիր կ'ընէ Հ. Ղ. Սիւնեան, Տարսնի ճոտին ըլլար. շատ հեռունէ զԺառարաւ կրնար քարը բերուիլ: 24Ը (= 1319) Թուականին «Կաթինոց չամբոց», եւն կ'ընէ արձանագրիւր: Սակոյն կրնայ իստքը վերականգնելու կամ կրկին շինելու իմաստով առնուիլ: Վասն զի բոտ «Սիւս» (անգ՝ էջ 273) կը յիշուի Գեղեւտար բերդը 1269ին մծ երկրապտճէն կարծանած շատ աշիւնեւոր: Հեռ, որ՝ էթէ ճիշդ է, արձանագրութեան Թուականէն կանխադոյն է. իսկ 1269էն յառաջ «չեք այլ Կոստանդին Թագապարմ, բայց եթէ ինչն մծ Թագաւորահայրն եւ Պայլն Հայոց Կոստանդին» (որմէ է յաճող երրորդ արձանագրութիւնն՝ ինչպէս պիտի տեսնենք): Սակայն Թուականը 1319 որտէ է. միւս կողմնէ կանգնող մօրցին կ'ընուի Օշին արքայ, իսկ հիմադիր՝ «Թագապարմ Կոստանդին» (որ է նախնիաց մահուան նորին Օշին Թագաւորի): Եւրով հրամանաւ վերականգնեալ զբերդն յայլմէ Կոստանդին, Թերեւս յորդոյն Հեթմոյ Ջարալային տեսուն՝ Նըղոյ, զի Ժամանակակից էր: Սյպէս «Սիւսուն», որ եւ կը յաւելու թէ Նուրէզգիթի 1151ին առած բերդերուն մէջ կը յիշէ Արուս-փարպը նաեւ «Կոստանդար, բերդ մը, որ հաւանօրէն «Գեղեւտար» է:

Այս երկու արձանագրութեանց ընթերցումն եւ համեմատութիւնը շատ զգուշին էր: Լուսնականն (եւ անիկ զնկատիւրը) գեղեցիկ եւ յաշուղած է. իւրաքանչիւր տառ որտէ ու պայծառ կ'ընթերցուի: Սյպէս չէ երրորդը, ընդարձակ 18 երկարաձիգ առգերով եւ ինտ առ ինտ քանդակուածը: Լուսնայ զրուածքին (էջ 20) մեծագիթ ամրոջ մէջ կը գրուէ, ոչ այնչափ պայծառ եւ արշալ, որչափ բազմալի էր: Չափազանց գծաւարձեթեւեղ, միայն երկար աշխատութեամբ եւ խորհրդացոյց օգնութեամբ կարելի էր ընթիւռնուլ: Եւ այն՝ միայնով սաղին անդին անորոշ անդեր եւ անապահով ընթերցուածներ: Ար խոստովանինք, եթէ չգտնուէր ուրիշ օրինակութիւն մը՝

¹ «Սիւս» կ'ընթերցուէ «Գղեկին» Գրինք բոտ լուսնականին, որ զայնու է:

Հ. Կղեմայ Վ. Սիպիլեան, զոր առաջնորդ տունելով կարելի է ընթերցումները ճշգրտել, շատ գոռաւորն էր ամբողջն ապահովապէս աւելցուել:

Արձանագրութիւնն է վաւերի մը կամ «միայնարարի», զոր շինել առաւել է կոտանդին թաւաւարահայր, եւ շատ կարեւոր այն պատճառաւ որ նոյն կոտանդինն որդիքն յիշուած են մի առ մի: Միւս կողմանէ Թաղէ վարդապետ Գրիգորի թիւրքը խնդած է Ս. Գրոց վկայութիւններով: Վաւերին կամ անապատին անուրը կ'ըսուի «Սուրբ Փրկիչ», առանց սրելու ուրիշ անունս տեղւոյ, միայն յաւելլով թէ «տեղը գոռաւորն էր շինութեան համար: Ըստ նոր ուղիղագր գործանալի չէր որ այնպիսի անմատոյց ժայռերու վրայ միայնարարի մը շինութիւնը «գոռաւորն էր» Տեղն է (տես «Սիւս» 74—6) 2-րդորդ բերելն իբր ժամ մը Տեղու գոռաւորը արդի Տէլիթմէն գէղեւի կողմուած գոռաւորակի կ'ընին մէջ. ուր գառաւորի մը վրայ կը գտնուին «մատուցող վիճակոր խցիկանց մէտառանիս, յոր տանի սրահակ մի իբր տանն ոտնաշափ եւեթ լայնութեամբ», Գոռաւորն, որ այսօր ալ՝ բացի քանիքնէ՝ կանգունն է, երեք կողմանէ անմատոյց է, սեպ ժայռերու վրայ կանգնած ըլլալով, եւ մետք ունենալով միայն հիւսիսէն: Տեղը կը կոչուի այժմ «Քիլիկ բողաղը» կամ «Քիլի բողաղը», Այս մատուան վրայ է երկար արձանագրութիւն, «զոր վառն գոռաւորութեան ամփոփայցն» ի բացառան Տեղադրական զննելով Հ. Կղեմայ Սիպիլեան, եւ վստասկեալ աւելի քան զերկուսանս ժամն (յաւաւոր երկուս) ընդօրինակեաց այսպէս՝ եւն: Սիպիլեանն ուղիկիցն Գեղեւ (տես «Սիւս» էջ 76) գեղեցիկ կը ասորադրէ տեղն, ժայռերու ոտքն սրահո գետը, ամփոփը ծածկուած օտիկներով, եւ արդապատիւններով, երկու եղբայր բարձրաբեր Տակալ ժայռեր, որոնց մէջ փորուած են վիճակոր խցիկներն, ասոնք ալ պատուած եղեւիներով, որոնք քարերու ամեն անկիւններէն զուրկ կը ձգուին: Լուսնայի պատկերն ալ կը ցուցնեն նոյնպէս: Արձանագրութիւնը խոշոր չորեքկուսի սրբատաշ քարերու որմի մը վրայ է, ձախ կողմը կամարաձեւ մեծ բաղաւաճ մը (կ'երեւոյ պատուհան), ծածկուած ծառով եւ տերեւներով:

Զայնապէս նաեւ լուսնակարը առնուած է շատ հեռուէն, քանի որ տեղն անմատչելի էր մօտէն ընթեռնելու կամ տեսնելու: Թերեւս այն տաղէն՝ որմէ դիտակալն ընթերցած է Հ. Կղեմայ: Պատկերը շատ յաջող չէ. շատ տեղ մալի կամ մշտնաւ, գրեթէ յաճախ անորոշ, Բայց գոռաւոր ընթեռնելի ըլլալուն ուրիշ պատճառներ ալ կան: Քարերը շատ մաշած կ'երևան ժամանակաւ, թերեւս նաեւ նախնարար աւելի կոշտ տաշուած էին: Քարերու անհարթութիւններն եւ բծերն յաճախ կը խառնուին տաւերուն հետ, աւելի գոռաւոր ընելով վրէժներն անմատչել բծերէն: Բայց ասոր չափազանց գոռաւորութիւնը կը դիր յինքնին: Խառքանելու տող պատկերին համեմատ 5—8 չորեքկուսի քարերու վրայ շարունակուած՝ երկայնք տանի մը նախագատութիւններ կը պարունակէ, Այսչափ բան նոյն տեղն ամփոփելու համար շատ

յաճախ գործածուած է պարզ փակագիր: Երկաթագիր-գլխագիր տաւերն ամենամեծ մասամբ իրարու հիւսուած են, այլեւայլ տաւախմբեր (ՈՐ, ՆԱ, ԱՄ, ՄԱ եւն եւն) գրեթէ միշտ նկատելով այս ամենը՝ զարմանալի կը ծայր որ Հ. Կղեմայ կրցած է հեռուէն գիտակի մ'օգնութեամբ այնպէս ճշգրտութեամբ կարգաւ եւ աւեղծուել փակագիրները: Լուսանկարի վրայէն անգամ եւ խոշորացուցի օգնութեամբ գոռաւոր է ամեն մէկ կէտին ընթերցումն առանց երկայնութեան մզանէ:

Հոս կը զննէր յիշատակարան, որդակ կրցադք աւեղծուել վերայիշեալ կերպով, համեմատելով եւ տեղի տալով ունենալով Հ. Կղեմայ օրինակներ: Կարեւոր, փակագիրը եւն չնկը նշանակեր: Գոռաւորարար քանի մը տեղ կարելի չէղաւ ապահովապէս աւեղծուել: Զատնը կը նշանակէր փակագրի մէջ գնելով Սիպիլեանի ընթերցումը: Բաղաւալն է տեղի յաջող եւ պայմանաւոր լուսանկար մ'ունենալ արձանագրութեան:

1. Ի թվին ՈՂԱՄ
2. շինեցաւ տաճարս Սուրբ Փրկիչն եւ անապատս հրամանաւ եւ ծախիւթ թգ. Կաշաւին Կոստ. իւր տուն աղաւթից,
3. ըստ Տեղան հրամանի: Թէ՛ Որ ոչ տանու զխալ իւր եւ զա զկիւի իմ չէ ինձ արժանի. կամ Որ սիրէ զուսար եւ զղուսար իւր, չէ
4. ինձ արժանի: Այր սա բազում անգամ ի մահ Տեղալ զանձն վասն Հայոց աշխարհի՜ եւ հաստատութեան՝
5. եկեղեցեաց, ըստ այնմ Հովիւ քաջ զանձն [իւր] զնէ ի վերա ոչխարաց: եւ ըստ Պաւղոսի թէ Այնչափ սիրեաց
6. Աստուած զաշխարհս՝ մինչեւ զՈրդին իւր միածին եւս. սապէս եւ կամաք

Սուրբ Եղեմայ, որ վերն տառերն կը կենայ, չէ նշանակէր Հ. Կղեմայ կամ Սիւս (էջ 76) որով անթուական կը համարուի արձանագիրս: Որք կը կարգադրէ ՈՂ թուականը. միայն անկէ ետքն եղած տաւը, զոր «Ա» կարգով կարծեցինք, որք է: Բաւոր խնդրական կը ծայր (ՈՂ)Ա—Բ տարիներուն մէջ:

Սուրբ (ա կոտանդին) ունի լուսնակարն, նոյնպէս Սիպիլեան:

Սուրբ «Թէն չունի Սիւս: Սիւս... (ի մահ եղեւ զանձն) իւր Լուսնակարն հիւսն եւն եւն: Մեծն այնպէս երեւցաւ թէ «Հայոց» պէտք է ընթեռնուել:

Սիւս. եւ հանդարտութեան կեկեղեցեաց եւն: Բայց որք է «հաստատութեան», — Յովորդ (5) ասոյն մէջ «Կար» աւրտաւ է, բայց Սիպիլեանի ընթերցումը չէր ըստուր է:

«Չաշխարհս» չունի Սիւս. լուսնակարը բաւական որոշ է:

